

ÖVERSKRIDA GRÄNSEN

Innan Herodotos ger sig av på nästa resa, klättrar upp för branta bergsstigar, seglar över havet, rider genom väglöst land i Asien, innan han hamnar hos skyterna, upptäcker Babylons underverk och utforskar Nilens hemligheter, innan han möter hundra nya platser och ser tusen ofattbara saker, ska han skymta fram i de föreläsningar om det antika Grekland som professor Biežuńska-Małowist håller två gånger i veckan för förstaårsstudenterna i historia vid Warszawauniversitetet.

Han ska skymta fram och försvinna lika fort.

Han ska försvinna direkt och så totalt att när jag nu efter alla år tittar igenom mina föreläsningssanteckningar hittar jag inte ens hans namn bland alla de andra. Där står Aischylos och Perikles, Sapfo och Sokrates, Herakleitos och Platon, men Herodotos finns inte. Och det trots att vi förde så noggranna anteckningar, de var vår enda kunskapskälla: knappt fem år hade gått sedan kriget tagit slut, staden låg i ruiner, biblioteken hade slukats av elden, så vi hade inga läroböcker, nästan inga böcker alls.

Professorn talar med lugn, lågmäld och entonig röst. Med sin mörka, vaksamma blick ser hon synbart intresserat på oss genom tjocka glasögon. Hon sitter bakom en hög kateder och har framför sig hundratals unga människor av vilka flertalet inte har en aning om att Solon var stor, inte visste var Antigones förtvivlan kom ifrån och inte skulle kunna göra reda för på vilket sätt Themistokles fick perserna i fällan.

Sanningen att säga visste vi inte ens särskilt väl var Grekland låg någonstans och att landet med det namnet hade ett så oerhört och osedvanligt förflutet att det var mödan värt att läsa om det på universitetet. Vi var barn av kriget, under krigsåren hade gymnasierna varit stängda, och fast man i större städer ibland samlats till underjordisk undervisning var de som satt i den här salen för det mesta flickor och pojkar från avlägsna byar och småstäder, varken bildade eller belästa. Året var 1951, man antogs till universitetsstudier utan inträdesprov, det som främst räknades en till godo var vilken sorts hem man kom ifrån – barn till arbetare och bönder hade störst chans att få tentamensbok.

Bänkarna var långa, avsedda för flera studenter. Vi satt hopträngda, det saknades platser. Min granne till vänster var Z., en dyster, tystlåten, storväxt pojke från landsbygden utanför Radomsko, han berättade att de som läkemedel i hemmen använde en bit torkad korv som gavs till spädbarnen att suga på när de blev sjuka. "Tror du att det hjälper?" frågade jag misstroget. "Ja,

det är klart”, svarade han, säker på sin sak, och blev tyst på nytt. Till höger om mig satt den magre W. med sjukligt, koppärrigt ansikte. Han jämrade sig när vädret växlade, för det värkte i knät på honom, anförtrodde han mig en gång, och värken kom från en kula som han fått i partisankampen. Men vem som hade stridit mot honom, vem som hade skjutit på honom, det ville han inte säga. Bland oss fanns också några stycken från bättre familjer. De förde sig prydligt, var bättre klädda och flickorna hade högklackade skor. Men de var undantag, rara exemplar – det dominerande var den torftiga, oborstade vischan: skrynkliga rockar från överskottslagret, stoppade tröjor, klänningar av billig bomull.

Professorn visade oss också fotografier av antika skulpturer och bronsvaser med grekiska figurer – deras vackra, skulpturala kroppar, deras ädla, långsmala ansikten med harmoniska drag. De tillhörde en okänd mytisk värld. Det var en värld av sol och silver, värme och ljus, bebodd av slanka heroer och dansande nymfer. Man visste inte hur man skulle förhålla sig till den. När vi tittade på bilderna satt Z. tyst och dyster, W. grimaserade och masserade det värkande knät, de kunde inte föreställa sig den där avlägsna verkligheten som tycktes så överklig. Här behövde man inte vänta på att någon skulle profetera om civilisationernas *clash*. Den sammanstötningen inträffade ju två gånger i veckan, i den här salen där jag fick höra att det en gång i tiden hade levt en grek som hette Herodotos.

Ingenting visste jag ännu om hans liv och om att han lämnat efter sig en berömd bok. Förresten hade vi ändå inte kunna läsa boken, som hette *Historia*, för då låg den polska översättningen inlåst i ett skåp. Herodotos *Historia* hade översatts vid mitten av fyrtioalet av professor Seweryn Hammer, som lämnat in sitt manuskript till förlaget Czytelnik. Jag har inte lyckats reda ut hur det gick till i detalj, alla dokument är försvunna, men den översatta texten sändes av förlaget till tryckeriet hösten 1951. Om inget kommit hindrande i vägen skulle boken ha getts ut 1952 och kommit oss studenter till handa medan vi höll på med antikens historia. Så blev det dock inte, tryckningen av boken stoppades plötsligt. Vem som fattade beslutet kan vi inte veta idag. Censorn? Jag antar att det var han, men jag vet inte. Vi får nöja oss med att boken trycktes först tre år senare, i slutet av 1954, och att den fanns i bokhandeln år 1955.

Man kan ana skälet till det långa uppehållet mellan tidpunkten då manus skickades till tryckeriet och det ögonblick då *Historia* låg på bokhandelsdiskarna. Det sammanfaller nämligen med tiden före Stalins död och perioden omedelbart därefter. Herodotos manuskript anlände till tryckeriet då radiostationerna i väst började tala om att Stalin var allvarligt sjuk. Man visste inga detaljer men man fruktade en ny terrorvåg och föredrog att ligga lågt, inte utsätta sig för något i onödan, inte bjuda på några förevändningar, vänta ut händelseförloppet. Stämningen var nervös. Censurerna fördubblade sin vaksamhet.

Men Herodotos? Och en bok som var skriven för två och ett halvt tusen år sedan? Jo då. Jo, för det som på den tiden präglade och styrde hela vårt tänkande, hela vårt sätt att se och läsa var ”allusionsspöket”, den fixa idén om anspelningarna. Varje ord associerades med någonting, varje ord hade en dubbel betydelse, en andra botten, en dold innebörd, i varje ord fanns någonting hemligt kodat och bakslutligt fördolt. Ingenting var som det var i verkligheten, bokstavligt och entydigt, i varje sak, gest och ord skönjdes en syftning på någonting, där skymtade en införstådd blinkning. Den skrivande människan hade svårt att nå fram till den läsande människan, inte bara därför att censuren kunde beslagta texten längs vägen, utan också av det skälet att när texten äntligen kom fram till adressaten, så läste han någonting helt annat än det som stod skrivet svart på vitt, han läste och ställde sig oupphörligt frågan: vad har författaren egentligen menat?

Och nu har en läsare som är hemsökt av allusionsspöket fått Herodotos i sina händer. Vilken massa anspelningar! Herodotos *Historia* består av nio böcker, i samtliga: anspelning på anspelning. Säg att han slumpmässigt slår upp femte boken. Han slår upp den, han läser och får veta att i Korint dör en tyrann vid namn Kypselos, efter trettio års blodigt herravälde, och att han efterträds av sonen Periander, som sedermera visar sig vara ännu blodtörstigare än fadern. Denne Periander vill som nybliven självhärskare ta reda på bästa sättet att utöva makten och skickar därför ett sändebud till den gamle Trasybulos, självhärskaren i Miletos, med förfrågan hur man bär sig åt för att hålla människorna i skräck och slavisk underdånighet. Herodotos skriver:

Trasybulos gick i sällskap med Perianders budbärare utanför staden och gick in på en sädesåker. Under vandringen genom säden utfrågade han härolden och lät honom redogöra för ändamålet med sin resa från Korint. Under hela tiden högg han ständigt av alla ax, som han fick

se sticka upp över de andra, och kastade bort dem. Till slut hade han på detta sätt förstört den vackraste och bästa delen av grödan. När han så vandrat genom hela åkern utan att säga ett enda ord, lät han härolden fara hem. Då denne återkommit hem till Korint, var Periander ivrig att få reda på vad råd han fått. Men härolden svarade, att Trasybulos inte givit något råd alls. Han uttalade sin förvåning över att Periander skickat honom till en sådan man, som var sinnessjuk, och som fördärvade sin egendom. Och nu berättade han, vad han sett Trasybulos göra.

Periander begrep emellertid det hela och insåg, att Trasybulos rådde honom att döda de medborgare, som sköt upp över de andra. Och nu visade han allt slags elakhet gentemot sina borgare. Ty varhelst man under Kypselos undsluppit mord och landsförvisning, där gjorde Periander rent hus.

Och den dystre och sjukligt misstänksamme Kambyses? Hur många allusioner, analogier och paralleller finns inte kring den gestalten! Kambyses var storkung över dåtidens stormakt, Persien. Han härskade 529–522 före Kristus.

Kambyses var redan förut inte fullt klok ... Först lät han döda sin helbroder Smerdis ... Man säger, att detta var den första ofärden, som drabbat Kambyses. Sedan tog han livet av sin syster, som hade följt med honom till Egypten. Henne hade han tagit till sin gemål, trots det att hon var hans helsyster ... En annan gång tog han tolv av de förnämsta perserna och lät utan någon rimlig anledning gräva ner dem med huvudet neråt ... Så rasade han ofta mot både perser och bundsförvanter, under det att han bodde i Memfis. Gamla gravar lät han öppna och såg på liken

...

[Kambyses] blev förbittrad och bröt genast upp mot etiopierna. Han gav dock inte order om anskaffande av livsmedel, inte heller besinnade han, att han nu skulle tåga ända fram till världens ända. Nej, alldeles som vore han rasande och från sina sinnen, bröt han upp ... Innan hären hade tillryggalagt en femtedel av vägen, var det redan slut med alla slags livsmedel, som de hade. Därpå åt de sina lastdjur, och även de tog slut. Om nu Kambyses, när han märkte detta, hade vaknat till besinning och vänt om med hären, så skulle han efter sitt allra första misstag ha uppträtt som en vis man. Nu brydde han sig inte om någonting utan tågade blott ständigt vidare. Så länge manskapet ännu kunde finna någonting på marken, livnärde de sig av gräs och örter. Men när de kom in i öknen, begick somliga av dem en ohygglig gärning. Genom lottkastning tog de nämligen ut var tionde man och åt upp denne. När Kambyses fick reda på att de så åt upp varandra, blev han förfärad. Han lät färden mot etiopierna vara och begav sig tillbaka ...

Som jag nämnt låg Herodotos *Historia* framme i bokhandeln 1955. Det hade gått två år sedan Stalins död. Stämningen hade lättat, människorna andades friare luft. Nyss hade det kommit ut en roman av Ilja Ehrenburg, vars titel fick ge namn åt den nya tid som just inträtt: *Töväder*.

Jag hade avslutat mina studier och börjat arbeta på en tidning. Den hette "Ungdomens Standar". Jag var nybliven reporter, jag reste runt till läsare som skrivit till tidningen. De klagade på oförrätter och nöd, på att staten tagit deras sista ko, på att det fortfarande inte fanns elektriskt ljus i deras by. Censuren hade mildrats och man kunde till exempel skriva att i byn Chodów fanns en butik, men den var alltid tom, där fanns ingenting att köpa. Framsteget bestod i att medan Stalin levde fick man inte skriva att en affär var tom – alla affärer var med nödvändighet välförsedda, fulla av varor. Jag kuskade från by till by, från småstad till småstad, i skrida eller skraltig buss, för privatbilar var sällsynheter, till och med en cykel var svår att få tag i.

Resrutten förde mig ibland till byar i gränstrakterna. Men det hände inte ofta. Ju närmare man kom gränsen desto ödsligare blev marken omkring en, desto färre människor stötte man på. Ödsligheten gjorde sådana platser ännu mer hemlighetsfulla, det som också slog en var tystnaden som härskade i gränzonen. Detta hemlighetsfulla och tysta lockade mig, gjorde mig nyfiken. Det var frestande att få se vad som fanns längre bort, på andra sidan. Jag funderade över vad man upplevde när man gick över gränsen. Vad kände man? Vad tänkte man? Det måste vara ett ögonblick av stor spänning och sinnesrörelse. Hur var det där på andra sidan? Säkert annorlunda. Men vad betydde "annorlunda"? Hur såg det ut? Vad liknade det? Kanske liknade det ingenting som jag kände till och var därmed obegripligt, omöjligt att föreställa sig? Min högsta önskan, det som lockade och ansatte mig, inte gav mig någon ro, var egentligen mycket blygsamt – det enda jag var ute efter var själva ögonblicket, själva handlingen, den enkla akten att gå över gränsen. Överskrida och genast återvända, det skulle räcka mer än väl för mig, det skulle stilla min egentligen oförklarliga men ack så svidande psykologiska hunger.

Men hur skulle det gå till? Ingen av mina kamrater i skolan och på universitetet hade varit utomlands. Om någon hade någon anförvant utomlands, så höll han helst tyst om det. Och jag

var förargad över mig själv på grund av den kufiska frestelsen, som dock inte lämnade mig för en sekund.

En gång i korridoren på redaktionen mötte jag min chefredaktör. Det var en högräst, stilig blond dam med tjockt hår kammat åt sidan. Hon hette Irena Tarłowska. Hon sade någonting om mina senaste texter, varpå hon oförhappandes frågade mig om mina planer för den närmaste tiden. Jag nämnde de byar som jag skulle resa till och de frågor som väntade mig där, och sedan tog jag mod till mig och sade: "Någon gång skulle jag gärna vilja åka utomlands." "Utomlands?" frågade hon förvånad och lite skrämd, för på den tiden tillhörde det inte vanligheten att man reste utomlands. "Vart då? Varför då?" frågade hon. "Jag hade tänkt mig Tjeckoslovakien", svarade jag. Jag var ju inte ute efter Paris eller London, sådant föreställde jag mig inte ens, det intresserade mig inte. Jag ville bara *överskrida en gräns* någonstans, vilken spelade ingen roll, det var inte målet, destinationen, som var huvudsaken för mig, utan själva den så när mystiska, transcendentala akten att *överskrida en gräns*.

Det hade gått ett år sedan det samtalet. I vårt reporterrum ringde telefonen. Chefredaktören bad mig komma. "Vet du vad", sade hon när jag stod framför hennes skrivbord, "vi ska skicka ut dig. Du ska åka till Indien."

Först kände jag mig bara omtumlad. Sedan drabbades jag av panik: jag visste ingenting om Indien. Jag letade febrilt i huvudet efter associationer, bilder, namn. Jag hittade ingenting, jag visste ingenting om Indien. (Idén med Indienresan kom sig av att Polen några månader tidigare haft besök av den första premiärministern i ett land utanför sovjetblocket, nämligen Indiens ledare Jawaharlal Nehru. De första kontakterna hade knutits. Mina reportage skulle föra det avlägsna landet närmare.)

Vid slutet av vårt samtal, där jag fick veta att jag skulle ut i världen, gick Tarłowska till sitt skåp, tog ut en bok, gav den till mig och sade: "Den här är från mig att ha med på resan." Det var en tjock bok med hårda pärmar klädda med väv. På framsidan stod i guldbokstäver namnet på författaren, och titeln: Herodotos. *HISTORIA*.

Det var en gammal tvåmotorig DC-3:a som fullgjort fronttjänst, vingarna var sotiga av avgaser, flygkroppen var lappad, men den flög, den flög nästan tom, med bara ett fåtal passagerare, till Rom. Jag satt vid fönstret, gapande och stirrande, för det var första gången jag såg världen ovanifrån, i fågelperspektiv, jag hade aldrig ens varit i bergen, än mindre uppe i skyn. Under oss passerade långsamt schackbräden i olika färger, brokiga lapptäcken, grågröna mattor, alltsammans utbredd, utlagt över marken som för att torka i solen. Men så började det skymma och snart var det mörkt.

"Kväll", sade min granne på polska med främmande brytning. Det var en italiensk journalist på väg hem, jag minns bara att han hette Mario i förnamn. När jag berättade för honom vart jag skulle och varför och att jag reste utomlands för första gången och att jag egentligen inte visste någonting, brast han i skratt och svarade ungefär: "Ta det bara lugnt!" och lovade att han skulle hjälpa mig. Det värmdes inombords, det ingav mig lite trygghet. Den behövde jag, för jag skulle till väst och hade fått mig itutad att väst skulle man vara livrädd för.

Vi flög i mörker, i kabinen lyste lamporna nätt och jämnt, när plötsligt den spänning som alla beståndsdelar av ett flygplan befinner sig i började mattas, motorernas röst lät lugnare och mer avspänd: vi närmade oss resans mål. Med ens tog Mario mig i axeln, pekade ut genom fönstret och sade: "Titta!"

Jag tittade och tappade målföret.

Under mig fylldes hela detta bottenlösa mörker av ljus på längden och tvären. Det var ett intensivt ljus, som stack i ögonen, det darrade, det blinkade. Det såg ut som om någon sorts flytande materia låg och glödde där nere, med ett glänsande hölje som pulserade av ljus, höjde sig och sänkte sig, bredde ut sig och drog ihop sig, för hela denna ljusbild var någonting levande, fullt av rörelse, vibration, energi.

För första gången i mitt liv såg jag en upplyst stad, det fåtal städer som jag dittills hade lärt känna var beklämmande mörka, där lyste det aldrig i skyltfönstren, där fanns inga reklamskyltar i färg, gatlyktorna hade svaga glödlampor. Vem behövde förresten ljus? På kvällarna låg gatorna öde, få bilar syntes till.

Medan vi gick ner för landning kom detta ljuslandskap allt närmare och blev allt ofantligare. Till slut dunsade flygplanet mot betongplattan, gnisslade, knirkade. Vi var framme. Flygplatsen i Rom, en stor glasklädd huskropp. Vi åkte in till staden i den ljumma kvällen genom livliga gator

fulla av folk. Sorl, trafik, ljus och ljud – allt hade en narkotisk verkan. Då och då tappade jag orienteringen: var var jag? Jag måste ha tett mig som en sorts skogsväsen: överväldigad, lite förskrämd, med uppspärrade ögon, en blick som ville få syn på allt, tränga igenom, urskilja.

På morgonen hörde jag samtal i rummet bredvid. Jag kände igen Marios röst. Så småningom fick jag veta att det varit tal om att skaffa mig normala kläder, eftersom jag hade kommit till Rom utstyrd à la Warszawapakten år 1956. Det vill säga i grått gråblårandig cheviotkostym: dubbelknäppt kavaj med utstående kantiga axlar och alltför långa, vida byxor med breda slag. Jag hade en ljusgul nylonskjorta med grönrutig slips. Och skodonen var bastanta mockasiner med kraftiga styva kanter.

Det förhöll sig nämligen så att konfrontationen mellan väst och öst försiggick inte bara på manöverfälten, utan på alla områden. Om väst klädde sig lätt, så klädde sig öst tungt, enligt lagen om motsatserna, om väst bar figursydd plagg, så gjorde öst tvärtom, allt måste hänga långt ut från kroppen. Man behövde inte gå omkring med pass på sig: redan på avstånd syntes vem som kom från vilken sida av järnridån.

Marios hustru och jag gick en runda i butikerna. För mig var det en upptäcktsfärd. Tre saker slog mig allra mest. För det första var affärerna fulla med varor, sprängfulla av varor, så att hyllor och diskar dignade under dem, varorna rann ut i lager på lager som i färggranna floder över trottoarer, gator och torg. För det andra satt inte expediterna ner, utan de stod med blicken riktad mot entrén. Det underliga var att de stod där tysta i stället för att sitta och prata med varandra. Kvinnor har ju så mycket att tala om. Bekymmer med maken, problem med barnen. Hur man ska klä sig, hur det är med hälsan, om inget blev vidbränt igår. Här däremot verkade de överhuvudtaget inte känna varandra, inte ha lust att prata med varandra. Den tredje överraskningen var att försäljarna svarade på ens frågor. De svarade med fullständiga meningar, och som avslutning sade de till och med: *grazie!* Marios hustru frågade om någonting, de lyssnade välvilligt och uppmärksamt, de stod koncentrerat framåtlutade, som om de skulle starta i ett tävlingslopp. Och så det ständiga: *grazie*.

På kvällen vågade jag mig ut på staden på egen hand. Jag måste ha bott någonstans i centrum, för Stazione Termini låg i närheten, och därifrån gick jag Via Cavour till Piazza Venezia, och sedan genom smågator och gränder tillbaka till Stazione Termini. Jag såg ingen arkitektur, inga statyer och monument, jag hade bara ögon för kaféerna och barerna. Överallt på trottoarerna stod små bord där det satt folk och drack någonting och pratade, eller helt enkelt tittade ut över gatan och de förbipasserande. Bakom höga smala diskar stod bartendrar och hällde upp drycker, blandade cocktails, gjorde kaffe. Överallt cirkulerade kypare som bar ut små och stora glas och koppar med en sådan artistisk perfektion som jag bara sett maken till en gång på en sovjetisk cirkus, där en jonglör ur luften trollade fram en trätallrik, en glasbägare och en mager galande tupp.

På ett av kaféerna hittade jag ett tomt bord, jag slog mig ner och beställde en kaffe. Efter ett tag märkte jag att folk tittade på mig, trots att jag hade min nya kostym på mig, och kritvit italiensk skjorta, och prickig slips enligt senaste modet. Ändå fanns det i mitt yttre och mitt beteende, hur jag satt och hur jag rörde mig, något som avslöjade varifrån jag kom, att jag var från en annorlunda värld. Jag märkte att för dem var jag en annan, och fast jag borde vara glad att jag satt här under Roms sagolika himmel kände jag mig olustig, illa till mods. Fast jag hade bytt till ny kostym kunde den inte dölja det som hade format och präglat mig. Här satt jag mitt i den storslagna stora världen, som likafullt påpekade för mig att jag var ett främmande element.